

ՀՈԳԵԼՈՅՍ Տ. ԲԱԲԳԵՆ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ

— ԿԵՆՍԱԳՐԱԿԱՆ —

(ԹՈՒԼԱԿԱՆՆԵՐ ԵՒ ՆՕԹԵՐ)

Ոչ միայն իր կարգին այլ նաև տարող աշակերտութեան հրեցագոյնը՝ հասակով, և ամենէն ուշագրասներէն՝ իր ճանչցուած կարողութիւններով, միայն երգեցողութեան մէջ յետեւաշիներէն էր, ձայնին հարաժշտական անյարմարութեանց պատճառաւ։ Ես սակայն այդ մասին ևս մեծ էր իր սէրը, ա՛յնքան խիզախ էր թէ՛ խմբերգի և թէ՛ նոյն իսկ մենեղգի տեսակէտով, որ ի վերջոյ այդ մարզին մէջ ևս ունեցաւ զգալի յառաջգիժմութիւն։ Աւելի աչքառու էր խօսելու և ճառելու համար՝ ձակութեամբը։ այդ ատենէն կը յայտնուէր իր մէջ՝ ճոռոմ և ճամարտակ յղփանքէն հետո՝ պարզ և մոտոյի արտայայտութեան գիծը։ Գրական խմբաւորներու և երեկոյթներու մէջ իր տեղն ունէր միշտ, ոչ միայն նախագծուած շարքին համեմատ, այլ նաև արտաքոյ այսինքն բացառիկ պատեհութիւններու մէջ, զորս ինք կը ստեղծէր յաճախ։ Միտքս կուգայ տաքուկ և սիրուն սրիչը, զոր յանուն տարողը աշակերտութեան ըրաւ, Փետրուարի առտու մը, երբ, երեք դասարաններ ի միասին, գացեր էինք համբարիւր Դուբեան Հայր սուրբի աջը իր աշխատասենեակին մէջ, իր ծննդեան եւրոսնամակին առթիւ։

Աւելի ուշագրաւ էր իր վրայ կիլիկեցիութեան գիծը։ Ալիշանի ձմեռանային տեղը իր սեղանին ձախ անկիւնէն էր, Աստուածաշունչին ղէմ յանդիման։ Սիւսը անձամբ ճանչցած չըլլալը իր մեծագոյն վիշտն էր, զգացում՝ զոր պահեց մինչև վերջը, քանի որ հանգամանքները իսպառ անթոյլատու եղան իրեն՝ տեսնելու Աթոռը, որուն սակայն պիտի կանչէր օր մը զինքը Աստուծոյ կամքը, Լամբրոն, Մարտ, Անարպարա, Այաս, Բարձրբերդ, Տարսնի, Սեւ լեւիկա, Ծամնդաւ, Ակնիւր, Արքայազին, Դրազարկ, Սկեռա, Թորոս, Մլինհ, Հեթում, Լեւոն, Օշին, Էսային, այդ անունները համ-

բիշի հատիկներու պէս կ'իյնային իրարու վրայ իր յիշողութեանը մէջ, երբ, պոռոտներու ատեն մոնաւանդ, կամ ուրիշ առթիւ, խօսքը կը բացուէր Կիլիկիոյ։ Իսկ Այնթապի և շրջակայից մէջ իրեն ժամանակակից կատարուած իրադարձութեանց մասին անսպառ էր իր պատմողութիւնը։ — «Ե՛րբ պիտի սկսինք չորրորդ հատորը»։ Կէս ժպիտով մը միայն զիմառորից օր մը այս հարցումը, զոր իր ընկերներէն մին կ'ընէր իբր հեգնախառն արամտութեամբ, ու շարունակեց իր խօսքը։

Վարդանէան—Աղեմակամ պայքարին մասնաժամանակէն ոչ ոք կար անտեղեակ իր շրջանի աշակերտներուն մէջ։ Ինք՝ առաջին զրկուածը եկեղեցաւիրացէն՝ ամենէն աւելի ինք փափաքեցաւ օր իրմէ վերջ ուրիշներ ևս գան իր հայրենակիցներէն Արմաշ։ Ներսէս Մելգոնեան (Փռուէն Ծ. Վրդ.) , Հմայեակ Գասպարեան (ողորցեալ Շահէ Սրբազան), Տ. Սահակ Գնչյ. Մոմճեան, Գրիգոր Թաղաքճեան (ողորցեալ Ներսէս Աւագ Գնչյ.), Վահան Պատմահան, որոնք հետզհետէ դիմեցին Դպրեւանք, ընդունուեցան հոն գլխաւորաբար իր ջանքերով։ Թէև ոչ ուղղակի եկեղեցաւիրացի և իր դիմումներուն հետեւեցով, բայց չափով մը նոյն ազգեցութենէն մըլուած՝ զրկուեցան կամ եկան հոն յետոյ ուրիշներ ալ իր հայրենակիցներէն, Յակոբճան Եղաճապեան և Գրիգոր Տուգճեան, զրեթէ ամէնքն ալ յառաջադէմ ուսանողներ միշտ։ Կերպով մը նոյն խումբին վրայ է որ հետզհետէ աւելցած եղան նաև ուրիշներ, մասնաւորաբար Կիլիկիոյ տղաքներ (Միտք Բէլէշեան, Յակոբ Աջապահեան, Յարութիւն Յընտղեան, Գրիգոր Ֆէրմանեան և Յակոբ Կիլլաճեան), որոնք նախորդ երկուքին հետ, խառնուեցան 1907ի որբերու դասարանին։

Այսպէս, յընդհանուրն, իր շնորհիւ էր

որ Արժաշի աշակերտութեան մէջ սկիզբէն մինչեւ վերջը շարունակուեցաւ Այնթապցիներու կամ Կիլիկիացիներու շերտ մը, որ պատիւ միայն բերաւ Հաստատութեան:

Իր ծննդավայրին և հայրենի երկրին, Կիլիկիայի, իր այդ սէրն էր որ որդի աւուաւ իրեն, դեռ Բ. զասարաւան սան, զգալուն սա տաղը, զոր ինքը յուզուեցն վառ աչքերով, և ամէնքս համակիր զգացմամբ կ'երպէինք իրեն հետ:

Երբ կը սուգի կապոյն երկիմբն ի խաւար, եւ ճրտելն ասեղի անքիւ պըսպըղուն, Մին՝ ասս, զըլխուս վերեւ, իսկ միւսն՝ անգ հեռուն,

եւ բոլլն ի յուս եղբարց իմոց փայլն վառ,
Իսպառ զանոնք չնմ սոնար:

Կիլիկիա, աշխարհ սիրուն իմ, որքան

Քաջաց, սրբոց

Յարութիւն, որ, Դպրեվանքի կանոնագրութեան համեմատ, իր աշակերտութեան առաջին տարին օրհնուած էր արդէն Չարխափանի օրդեգիր, արձանագրուած այսպէս հոգեւոր պաւակ Հաստատութեան, և երկրորդ տարւոյն սկիզբը, 1890 Սեպտ. 28ին, զպրութեան չորս աստիճաններն ընդունած, երրորդ տարւոյն վերջը և ի սկիզբն չորրորդին, 1892 Սեպտ. 27ին, ընդունած ըլլալով կուսակրօնութեան ուխտը, իր վեց ընկերներուն հետ կը ձեռնադրուի կիսասարկաւագ և նոյն աստիճանը կուսագ:

Այդ օրը Դպրեվանքի ներքին պատմութեան համար նշանակելի օր մըն էր: Այդ օրն էր որ կատարուեցաւ նաւակատիքը Գրիգոր Կիւսիւկեանի բարերարութեամբ կառուցուած ուսումնարանի նորակերտ հոյակապ շէնքին, որ իր տեղը պիտի ունենար կրթական ուղղութեան լրիւ գործադրութեան մէջ: Այդ օրն էր որ սիրոյ եւ համերաշխութեան հանդիսուող փառկումով մը վերջ կը գտնէին ինչ ինչ վարչական հարցերով՝ Ոնամակալութեան եւ վերատեսչութեան, և կրթական հայեացքի և կարգապահական ըմբռնումներու ակնսակէտով վերատեսչութեան և Տեսչութեան միջեւ գոյացած տարակարծութիւնները, որոնք քանի մը ամիսներ ներքին յուսուածքներու մասնած էին Հաստատութեան

մթնոլորտը, Դպրեվանքի նոր որդին հակակիր զգացումներուն քիչ մը հով տարու աստիճան՝ ներսն աւ դուրսը: Այդ օրն էր, վերջապէս, որ այնքան տքնութիւններով երկուեւ և կեղեցական կրթութեան գաղափարը իր իրապարծութիւն տառաջին և իրական քայլ կ'առնէր գէպի իր նպատակը: Ու հարկ է աւելցնել թէ սիրտերու և տրամադրութեանց ոգեւորումի այս եղելութեան մէջ աննշան չէր բաժինը տպատրութեան, զոր ամէնուն կուտար մտաւորական և հոգեւորական իրր թէ հասարակապէս ոտուգուած արմատները այս եօթը ընծայեաներուն, որոնց մէջ, այդ ժամանակէն, ամենէն ուշագրաւներէն մին կը զանաւոր Յարութիւնի գէջը, իր վրայ փայլեցնելով կարեւոր ապագայի եւ երաշխիքը:

Սարկաւագութեան երեք յաջորդական տարիներուն, անիկա պահեց միշտ այդ փայլը, թէ՛ իրր ուստնող և թէ՛ իրր միաբան: Դպրոցական կեանքը, այդ շրջանին, Օրմանեանի եւ Դուրեանի ակադեմիական ուսուցչութեան շնորհիւ զլիսաւորաբար, իր լիալիւր ծողկումին մէջ էր: Աշակերտութեան մէջ, մտաւորական և զբական ընդունակութիւնները այդ եռամսեանէն էր որ կը մտնէին ընդհանրապէս իրենց վերջնական կողապարին մէջ: Յարութիւնի համար մանաւանդ լուսազոյն պատեհութիւն մըն էր ասիկա հետզհետէ երեւան բերելու խօսքի և զրչի մարդը, որ կար իր մէջ:

Դանախօսութիւնները, զորս ստորկաւագները կը կատարէին զբական երկրորդներուն մէջ՝ իրենց առաջին տարիէն, և քարոզները, զորս յաջորդ երկու տարիներուն կարգաւ կը խօսէին Չարխափանի բնմէն, իւրաքանչիւրին համար առիթներ էին մշակելու իրենց ձիրքերը: Յարութիւն միշտ առաջիններու շարքին վրայ էր այդ երկու մարդերուն մէջ ալ:

Կը յիշեմ մասնաւորապէս իր մէկ խօսածը՝ Անիկ անկման իրադարձութիւններուն մէջ Պետրոս Գիտադարձի ունեցած դերին վրայ: Իր տեսութեամբ անարգար էր հանրային կարծիքէն այդ կաթողիկոսին եղած հայրենադաւի կամ ամատնիչ յի վերադարձում: Իրեն համար, ազգին հեռատես և աշխուրջ հոգեւոր պետն էր ան, որ, անխուսափելիին տոջ և համակիրպութեան հարկադրուած, իր ժողովուրդին ֆիզիկա-

կան գոյութիւնը գէթ և ապագան փրկանաւորելու պիտաստութիւն»ը կը հետապնդէր Գաղիկի և Պաւլաւուհեանց անխաւհմութիւններուն գէտի իր թէզիկ հորաւորութիւնը թերեւ զիւր չհկաւ այն տառի իր ունկնդիրներուն միծամասնութեան. բայց ամէնքը համաձայն էին թէ խօսելու շնորհք և փաստարկելու կորով և ճարտարութիւն կար իր մտածութիւնը ընդլայնումին մէջ, կը յիշիմ նմանապէս ԵՏՈՆ կաթողիկէ Եկեղեցւոյն օրը արտասանած իր մէկ քարոզը Ջաքարիայի տեսլիքին և պիտաստութիւն շինեաց իւր տունըին վերայ. ամէնուս համար հոգեւունջ տալինի և իր եկեղեցիին ոգին խորապէս ըմբռնողի յայտնութիւն մըն էր այդ հասողը, որ ճշմարիտ յաջողութիւն մը իր հակառակեաց աւանդ համար մասնաւորապէս, որ խօսողին յուզումին հազորակիւ կ'ընէր իր բոլոր ունկնդիրները: Տարիներ ետքը, երբ հիմակ կ'ունգրադառնամ իր այդ երկու խօսքերուն վրայ, կը բերուիմ արամախոհութեան թէ ո՞րքան կրնաիս պէտք է կազմուած ըլլայ իր մէջ միտքի մարդը. զի երկուքն ալ, մին՝ իրրեւ ազգային, և միւսն՝ իրրեւ եկեղեցական կեանքի մասին հայեացքներ, կը մոտենան շէր գառնումի գիծեր՝ որոնք ևստգիտէն ծալքեր գարձան իր մտածութեան մէջ:

Այս միջոցին էր նաեւ որ, իրրեւ դասական պարտականութիւններէ արտաքոյ աշխատութիւն, իր ընկերներուս հետ կատարեց քանի մը մանր փորձեր մատենագրական ուսումնասիրութեան, որոնց մէջ ամենէն խնամուած էր Ղազար Փարպեցւոյ առ Վահան Մամիկոնեան թուղթին աշխարհաբարի վերածումը, ներածութեամբ և ծանօթբարանութեամբ:

Ճիշդիպական բուռն անհանգստութեան մը պատճառաւ, որուն յոյնը բժշկութիւնը յատուչ, տարիներ հետք միայն, պիտի ցուցնէր իր երկամառներին մէջ, սարկաւազութեան առաջին տարին, կարճ միջոցի մը համար, զրկուեցաւ Պոլլիս, որ Արեւելքին մէջ գրած իր մէկ յոգուածը՝ եկեղեցագիտական հարցի մը շուրջ՝ հետաքրքրութիւն անթնցուց: Երկրորդ տարւոյ արձակուրդը պարտաւորուեցաւ անցընել Այնթապ, ուր, նոյնպէս տպաւորութիւն

գործեր էր, իր անձովն աւ խօսքովը, ազգային և օտար շրջանակներու մէջ: Ճամբորդն էր այլ ևս, որ չի կրնար կանգ առնել իր առջև բացուած արահետին մէջ:

Վերագործին, ըստ բեռնոյթին կատարելապէս առողջացած, կրցաւ լծուիլ ուսանողական շրջանի վերջին տարւոյ իր պարտականութեանց: Այդ տարին, Դպրեւանքի սարկաւազները, ուսումնասիրանի շրջանը այլ ևս աւարտած, և այս պատճառաւ միտքանական յարկաբաժնին մէջ ստանձնակոտն սննհակներու տէր գործած, կը պարապէին պատրաստելու իրենց ընթացաւարտի աւարտական ուսումնասիրութիւնները:

Այդ թուականին էր որ իր վերջնական խնամուած վիճակին հասցուց Եղիշէի Վարդանոնց պատերազմին վրայ իր աշխատութիւնը, որով կը զբաղէր քանի մը տարիներէ ի վեր. ընդարձակ և հմտալից գործ, որ իրրեւ քննական ուսումնասիրութիւն՝ առաջին օրէն ուշագրաւ գարձաւ մեր բանասիրական գրականութեան մէջ: Պատկուած, 1898ին, Յովսէփ-Իսկանդարեան Սահակ-Մեսրոպեան մրցանակով, Դաւիթ Անուդէն Ամօրեայի մէջ պարբերաբար հրատարակուել վերջ (1905 եւ, 1907 Դեկտ.), 1909ին վերածուեցաւ Վիեննայի Մխիթարեանց Ակադ. Մատենադարանի Մէ. հատորին: Անոր ճշայնատեսեայց Եկեղեցին Հինգերորդ գարուն մէջ՝ զլուսը, գոր չէին կրցած հրատարակել Մխիթարեանք, յետոյ, 1912ին, իր մասնաւոր գրքոյի հրատարակուեցաւ Կ. Պոլլիս:

Ինչպէս ինք իսկ կ'ըսէ իր յառաջորդունին մէջ, այս ուսումնասիրութիւնը նոր ծրագրով քայլ մըն էր միայն գէպի ամբողջական քննութիւնը այդ խորհրդաւոր գրքին. բայց, ինչպէս Հ. Ա. ի մրճագրութիւնը կը վկայէր, անիկա առաջնութիւնը ունէր «այն բոլոր նորութեանց և գիտեսբուն մէջ, որոնք այլ ևս կողմերէ առաւել կամ նուազ չափով եղած էին Եղիշէի մասին, մինչեւ այս հրատարակութիւնը: Գննադատութիւն մըն է ան, ինչպէս կը զիտեր ժամանակին Պ. Ա. Չօպանեան, թէ և գիտական ամենախիստ միթոսով, և լայն հմտութեամբ, այլ նաեւ «գուրգուրանքով, խանդավառանքով, յարգանքով յօրինուած», ըր խուզարկութեանց հա-

մեմատ՝ Եղիշէ կը դարդի Ե. դարու ապարող Ս. Մեսրոպի աշակերտ, Վարդանայ քարտուղար, պատերազմին ակնաստես վանական մ'ըլլալէ, կը գտնայ Զ. դարու վանական գրագէտ մը, որ օգտուելով գերականապէս Մարութասի և Փիլոնի գործերուն թարգմանութիւններէն և պատմականապէս՝ Փարպեցւոյ գրքէն, գրած է Հայ քրիստոնէութեան մեծ դիւցազններգութիւնը...»։ Իրմէ առաջ, Գարագաշեան, Գր. Խալաթեան, Պօղոսեան, Դարեգին Վրդ. Յովսէփեան և Եւրիշներ գրողած էին Եղիշէով, իւրաքանչիւրը ուրոյն տեսակէտէ մը, զոր օր. առաջինը՝ լոկ պատմական քննադատութեան, երկրորդը՝ Փարպեցւոյ հետ յարաբերութեան, Վերջինը՝ բնագրական քննութեան անկիւններէն դիտելով

զայն։ Ինքը աւելի կ'ընդլայնէ այդ քննութեանց ծիրը, անոր մէջ մտցնելով նաեւ մատենագրական, կրօնական, հեղինակական տեսակէտներ. և ապա, Ոսկի գրքին մէջէն, իբրեւ պիւրամակի մը ընդմէջէն լուսարձակուած դանազան գոյներով կը զննէ ազգին կեանքը այն ժամանակին մէջ, ուր կ'ապրէր գրքին հեղինակը, ինչպէս և այն դարուն մէջ՝ ուր կը ձգտի ան տեսնել և ցոյցնել զայն։ Իր կարծիքով Եղիշէի մատնանը պատմական գրութեամբ մը չէ, այլ պատմական տուեալներու վրայ գրուած վիպասանութիւն մը, որուն նպատակն է հայրենասիրութիւն արծարծել. տեսութիւն՝ զոր ուրիշներ յայտնած էին արդէն, բայց զոր ինքն աւելի հանգամանօրէն ընդլայնեց։

(Շարունակելի)

(2)

Գ.

Հ Ա Ղ Ո Ր Դ ՈՒԹ ԻՒՆ

Քեզմէ բոխող երգաճոս աղբիւրներուն
Ծառանցայ, երբեք առանց լեցնելու
Արալուսուող առաւօտին սափորն անհուն.
Սիրքս քեզի՛ բացուեցաւ լուծ նման փառերու

Զոր անձրեւին հաղորդութիւնը կը ճեղքէ..
Ինչ պիտ' ըլլար հոգիս. եթէ չի հրպէին
Մասներդ անոր կերպարանքին լոյս ու երգէ
Հիւսուած՝ որպէս խորհրդաբնակ անհուն մարմին։

Դալկահա՛ւ եմ, բայց ոսկիով արալոյսի
Այս մագաղաքը եղումին զարդարեցի,
Ո՞ւր ես մոռցեր եմ ասղերու ջինջ բանալին

Ընդունուե՛ր ինչ որ երկրին բերքն է խնկոս,
Ու ինչ որ Սէրն, ուրախութիւնն ինձի տրեմն,
Ու այս աղօթքը սրճագին, լուսակառօս...

ԱՐՄԷՆ ԵՐԿԱԹ